

כאן אדם חי בלא פרוגרמא ואדם מת בלא פרוגרמא?

[מקומה של השקפת העולם הציונית ביצירתו של ש.י. עגנון]

גרשון שקד

א.

שׂי עגנון

יוצרים גדולים אינם בעלי השקפת עולם חד־משמעית ביצירתם. בעלי פרוגרמא הם אלה הכותבים יצירות לכל עת ולעיתם בלבד. מה שמכונה יצירה פוליטית אינו ממיטב היצירה העולמית והחלקות הפוליטיות ביצירותיהם של יוצרים גדולים אינן מיטב יצירתם, כיצירות פוליטיות אני מגדיר יצירות, שיש להן מסר פוליטי ישיר ושכאמצעותו מנסה מחברן להעביר מסר פוליטי מוגדר לנמעניו ולשדלם לנקוט בצעד זה או אחר במעשים הנובעים מהשקפת־העולם שהוא נשבע לה אמונים. יוצרים גדולים אינם נשבעים אָמון להשקפות־עולם.

הם נוהרים מאיזמים ומתנועות פוליטיות (ביצירתם!). ככל שיצירתם מורכבת יותר הם רואים צדדים שונים של המטבע ומי שרואה את אלה אינו יכול לדבר בשבחו של צד אחד בלבד. מורכבות פירושה תמיד רב־משמעות ובעולמה של הרב־משמעות אין מקום לאמיתות פשוטות חדות וחלקות.

ב.

פתחנו בכל זה משום שאנחנו מבקשים לתהות על מעמדה ומקומה של השקפת־העולם הציונית ביצירתו של עגנון. כל בר־בירב־מדע לקשרים האמיצים של עגנון עם העליה השניה ולחלק מן ההנהגה הציונית ודברים שאמר בשבחם של ברל כצנלסון ל.י.ח. ברנר ובאמצעותם לחלק מהשקפת־העולם הציונית. הם אולי השבחים הגדולים ביותר שנאמרו על היבטים אחדים של השקפת־העולם הציונית מאז ומעולם:

ברנר לימד אותנו שאין לצעירי ישראל מקום בעולם חוץ מבארץ-ישראל. ואם היה מקטרג על הארץ ומקנתר את יושביה והיה מזהיר כמה מחבריו שלא יעלו ל'פּלסטינא' הרי קיים בחייו את ישיבת הארץ ונהרג על הארץ. אף הוא לימד להתנהג בצניעות ובענווה ולא להרעיש עלינו את העולם במעשינו הקטנים. ואם אנו מסתכלים בחברינו בני העלייה השנייה רואים שרובם ככולם קיבלו ממנו. וקצתם שיצאו קצת מחוץ לשיטה לא הרחיקו הרבה.

רופין לימד אותנו שלא נצפה לגדולות אבל לעשות כל מה שידנו מגעת.

רכינו הגדול וצ"ל לימד אותנו תורת ארץ ישראל שעבודת הארץ עבודת הקודש. וברל כצנלסון לימד אותנו כל הדברים האמורים כאן. (על ברל כצנלסון, מעצמו אל עצמי, ת"א, עמ' 148).

דבריו מלמדים על קשר עמוק אל ההיבטים החיוביים ביותר של ארץ ישראל העובדת ואל מנהיגים אחדים שנתנו לתנועה כיוון חיובי. יתר על כן, בין שעגנון קיבל באופן בלתי מודע מה שקיבל באופן מודע ובין שלא קיבל, הרי הגשים בחייו את התורה הציונית בגופו הלכה למעשה. בנוהג שבעולם מפריד המחקר הספרותי בין הסופר-האדם לבין המחבר-היוצר. זה חי את חייו הפרטיים ואין בינו לבין יצירתו אלא אחדות פרסונלית בלבד וזה חתום על היצירה ועליו אנו למדים מן ההשתמעויות שביצירה, שאינן קשורות תמיד למה שמשמע מחייו של היוצר או מן הדברים שהוא נוהג לאמר על חייו ועל עמדותיו החברתיות והפוליטיות מחוץ ליצירות הבדיוניות. לבדיון חוקים משלו וההשקפות המובעות בעולם הבידיוני נתונות בתוך מסגרת, המעניקה להן משמעות ומטביעה עליהן מודיפיקציות בהתאם לגורמים שונים הפועלים ביצירה.

עגנון היה בחייו ציוני פעיל, שהגשים את ציוניותו בשותותו בארץ ישראל, שלא נטשה לאחר ששב אליה בשנת 1924, למרות שנטשה (בין שאר יורדי העלייה השנייה) בשנת 1913. לפני שירד היה מן הראשונים שעלו לארץ ישראל מארצות הקרייה והצטרף לעלייה השנייה שהיתה רוסית רובה ככולה. הוא היה ציוני פעיל כשם שהיה לאחר שיבתו לארץ ישראל ליהודי דתי, שהקפיד בקלה כחמורה, מה שמענין את הקורא הוא הניגוד בין ההתנהגות החברתית-אישית של הסופר לבין השקפת-עולמו של המחבר. ההתנהגות החברתית של הסופר היא חד-משמעית: הוא מקבל את מצוות הציונות והדת ומקיימן הלכה למעשה, השקפת-העולם של המחבר היא רב-משמעית: כשם שאינו מקבל את השקפת-העולם הדתית כפשוטה ומתייחס אליה בביקורת חריפה, כך אינו מקבל את השקפת העולם הציונית כפשוטה. ליד דמויות חיוביות מאד כר' אלתר בבתמול שלשום ניצבות דמויות כר' גרונם יקום פורקן ור' פייש וליד דברים של המספר המפליג בשבחה של נערה חסודה כשפרה, נשמע קולו של בָּלֶק המתבונן במאה שערים בעינים של סאטיריקון חריף.

הקריאה של הנמְעָן אינה יכולה להתעלם מן החומרים דוקומנטריים שהפכו

לחלק של הקורפוס הספרותי. אין הכוונה כאן רק לדמות החיה שאנחנו יודעים עליה פרטים ביוגרפיים, אלא גם לדמות שמישה את עצמה בחומרים דוקומנטריים כשם שמישה עצמה בחומרים בידיוניים. אגרות קפקא הפכו לחלק של הקורפוס הקפקאי ויומנו נקרא לא פחות מכתביו הבידיוניים ואנחנו מעמתים בין הדמות המתגלה באגרות וביומן לבין הדמות המתגלה בכתבים בידיוניים¹, הוא הדין ביצירותיו הדוקומנטריות של עגנון [נאומיו ואגרותיו] שחלק מהן נתפרסמו בעודו בחיים וחלק מהן נדפסו לאחר מותו². היצירה החוץ-בידיונית היא חלק מן היצירה הבידיונית ומה שמרתק אותנו הוא דווקא הניגוד שבין ההכרעות והחיוויים שבחומר הדוקומנטרי לבין המסרים, המשתמעים מן היצירה הבידיונית. החומר הדוקומנטרי מעיד בדרך כלל על נאמנותו של עגנון לערכים הציוניים. החומר הספרותי מורכב יותר.

ג.

מה שמשמע מן הקטע הדוקומנטרי שהבאנו הוא שעגנון כרוך אחרי האוטופיה הציונית ומקבל אותה כאידאל רגולטיבי. זהו אידאל רומנטי של חיים צנועים וחיי עבודה, שהדריך כמה מן החלוצים הצעירים, שהגיעו לארץ ישראל בראשית המאה לבנות ולהקנות בה.

חלק גדול מיצירותיו של עגנון אינם אלא סיפורי אכזבה: אכזבתם של אלה שביקשו לעשות ענבים ועשו באושים. אין זאת אכזבה מיופיה של הארץ או מנופה, אלא אכזבה מכחו של האדם להגשים אידאל רומנטי בכלל ואת האידאל הציוני בפרט. ההנחה הבסיסית היתה שבניגוד שבין אידאל למציאות, יתמוטט האידאל בהתמודדו במציאות. קיים תהליך נמשך של אירונוצייה של האידאל כשהוא עומד במבחן המציאות. הניגוד שבין האידאה הרגולטיבית שהמחבר [והסופר] מזדהים עמה לבין מימושה על ידי בני אדם חיים, שאינם מסוגלים לממש אותה הוא נושא מרכזי ביצירתו של עגנון מאז עלייתו לארץ ישראל. הסיפור הראשון עגונות (שעל שמו נקרא צא'צ'קס הצעיר – עגנון) וסיפור כבארה של מרים, שנדפס מוקדם מאד ב'הפועל הצעיר'³, הם סיפורים המתארים כשלונה של עליה או כשלונה של קליטה חברתית. בשני המקרים אין הגבורים מצליחים להתערות. הכשלון הארוטי הוא

1 G. Shaked, The Kafka Syndrome, "The Jerusalem Quarterly," fall, 1984, esp. pp. 64-68.

2 אגרות לש"ז שוקן, [מלבה"ד מלאכי בית-אריה], "הארץ" 26.7.1963. מאגרות ש.י. עגנון לש.ז. שוקן [מלבה"ד מלאכי בית-אריה], ש.י. עגנון, מחקרים ותעודות [ערכו ר. וויזר וג. שקד], ירושלים, 1978, עמ' 117-79. אגרות ש.י. עגנון לי.ח. ברנר, [מלבה"ד ר. וויזר], ש.י. עגנון, מחקרים ותעודות, שם, עמ' 39-56. לאחרונה נדפסו קובצי אגרות לאשתו ולישראל כהן.

3 ג. שקד, אמנות הסיפור של עגנון, ת"א 1973, ביחוד עמ' 36-41.

ביטוי לכשלון החברתי. הצעירים אינם מסוגלים למצוא מקומם בארץ (עגונות) משום שהם במזרח ולבם (יחזקאל ופיילגלה) בסוף מערב.

התיסכול הנובע מחוסר המימוש ומחוסר היכולת של הגיבור למצוא את אושרו בארץ ישראל הולך ונעשה אחד מן הנושאים העיקריים ביצירתו של עגנון. הציונות כאידאה רגולטיבית [נוסח כצנלסון, ברנר, רופין] היא אידאה יפה, אך הציונים הצעירים שביקשו להגשימה אינם מסוגלים לממשה, משום שאינם מסוגלים לנתק עצמם נפשית מן הגולה ומן ההווה הגלותית.

ד.

הניגוד שבין אמונה נאיבית בהשקפת-העולם הציונית להארה סקפטית שלה עובר כחוט השני בכלל יצירותיה של העליה השנייה. במקום אחר כיניתי ניגוד זה בעקבות ברנר כניגוד שבין כתיבה ז'אנרית לבין כתיבה אנטי-ז'אנרית⁴. הסופרים הנאיביים סברו, שהחלוצים הצעירים מגשימים אותה אידאה רגולטיבית הלכה למעשה. סופרים כמאיר וילקנסקי, שלמה צמח ויוסף לואידור תיארו את הצעירים ומעשיהם בעלותם הגלילה בעבודת בבחר או ביום עבודתם הראשון (כפי שנקראים, בערך, כמה מסיפוריו של וילקנסקי⁵). זהו תיאור אוטופי של נערים צעירים הזורעים בדימעה וקוצרים ברינה ובין זריעה לקציר מרקדים ומפוזים. לעומת אלה תיארו י.ח. ברנר א. ראובני ול.א. אריאלי-אורלוף אובדי-עצות שכולים ונכשלים, שאינם מצליחים להתערות בארץ משום שהמשימה הציונית היא למעלה מפחם⁶. הם אינם מסוגלים לממש את האוטופיה וכורעים תחת הניגוד שבין אוטופיה למציאות.

צריך לאמר שעגנון תופס מעין עמדת-ביניים בין שתי המגמות הללו: בניגוד למרבית גיבוריו של ברנר או של ראובני שאבדו את הבתולין הרעיוניים שלהם ואינם מקבלים את העולם המקיף אותם בתום לב של אידאליסט נאיבי, מרבית גיבוריו של עגנון הם תמים ותמימים: יצחק קומר, חמדת, יעקב רכניץ ואחרים אינם מפקפקים בתודעתם בערכים הציוניים ובמשמעות החיובית של קיומם בארץ. יתר על כן, הם אינם מהרהרים כלל בדרך שיבור לו האדם שנטל על עצמו את המשימה הציונית ואינו יכול לעמוד בה. הם סבילים ביחסם למעשים ולרעיונות. הם נישאים עם הרוח כסיגים ואם הם נכשלים במשימה הציונית: אינם עובדים את האדמה, סובבים בין גבעות החול [חמדת] וחוזרים לעולם של תמול שלשום (קומר), או מתכוננים לרדת לאמריקה (יעקב רכניץ) – אין הם עושים זאת לאחר שיקול דעת או לאחר "נשברו"

4 הנ"ל, הסימורה העברית 1880-1980, בארץ ובתפוצה, ת"א, 1983, עמ' 34-36.

5 הנ"ל, שם, עמ' 55-59.

6 הנ"ל, שם, ע' 114-117.

או נהרסו. הם מדרדרים והולכים עד שהם סוטים מ"דרך הישר" ונקלעים למצבים שלא ציפו להם. תהליך התפתחותם הוא תהליך סטיכי וסביל.

הרעיון הציוני מתפורר בין ידיהם או הם מפוררים מדי מכדי לממש אותו. הם אינם מודעים למצבם אלא נפעלים על ידי כחות בלתי מודעים חזקים מהם. להלכה הם מודרכים על ידי חזיונות נאיביים ("בעל דמיונות היה יצחק, ממקום שלבו חפץ היה מַדְמָה דמיונותיו", **תמול שלשום**, 1960, עמ' 9)⁶ למעשה הם נוהגים כ"שאר אחינו אנשי גאולתנו, שהחלו בקול תרועה ומסיימים בקול דממה דקה":

"ספינות באות וספינות הולכות. אלו מביאות יהודים לארץ ואלו מוציאות יהודים מן הארץ. אילו נשאר אחוז אחד מכל היהודים הבאים לארץ כבר היתה כל הארץ מלאה יהודים". (הגלילה, פתחי דברים, 1977, עמ' 204).

קיים פער ניכר בין גבוריו של עגנון לבין המספר המתבונן בהם. הגיבורים אינם אלא אידאליסטים תמימים או אובדי-דרך-ועצות חסרי מודעות עצמית. המספר הוא אירוניקן סקפטי המודע לתמימותם ומאיר תמימות זאת מנקודת-ראות ספקנית. גיבוריו סבורים ברגעים מסויימים שארץ ישראל אינה אלא נווה-שאנן, ארכדיה, המספר יודע יפה שלא זו בלבד שאינה ארכדיה אלא שגיבוריו אינם מסוגלים לחיות בה, משום שהם חיים באשלייה ארכדית. רק יחידי סגולה כמנחם (תמול שלשום) עומדים במבחן ומסוגלים להשתרש בארץ חמדת אבות, מרבית הגיבורים נוטשים אותה, או את הערכים הציוניים שהביאום אליה (רבינוביץ-תמול שלשום). המספר ממשיך להאמין בערכיה ובמימד ההרואי המובלע בעולמה של ארץ ישראל העובדת. נראה לו שהחברה הקיבוצית קרובה יותר מכל חברה אחרת, להגשמת האדיאה הרגולטיבית. חברה זאת איננה חלק של המהלך הרגיל של עלילות גיבוריו. היא מחוץ לתחום כעין ארץ ארכדיה חלומית שנתממשה. הוא מתייחס אליה ברומאן שירה כשהוא בא לתאר את הכפר אחינעם, מקום שמתגוררת זהרה, בתם של הרבסט והנרייטה ואשתו של אברהם וחצי שהמספר מפליג בשבחו:

עתה אזכיר מעלותיו הפשוטות ולא אזכיר את כולן אלא אחת, אהבה לארמה שבכלל מעלה זו כלולות כל המעלות הטובות, דבק הוא לקרקע ולצמחיה. הרי אתם יודעים שאין מעלה גדולה מזו, לפי שכל הישוב עומד על עבודת ארמה, ואלמלא פתווי הזמן היו מכירים יודעים שאין תשועתן של ישראל אלא מן הקדוש ברוך הוא מלמעלה ומן הקרקע למטה. (שירה, ת"א, 1971, עמ' 489).

הוא חוזר לארץ החלומות גם ב**תמול שלשום**, אבל לא כהווייה ממשית, שבה חיים ופועלים גיבורים אלא כהווייה הזוייה שהיא מחוץ לשורת הבריון.

המספר מבטיח לטפל בה לעתיד לבוא בימות המשיח, אך אינו מטפל בה בימים הללו ובזמן הזה:

ואנחנו נספר מעשי אחינו ואחיותינו בני אל חי עם ה' העובדים את ארמת ישראל לשם ולתהלה ולתפארת.

נשלמו מעשיו של יצחק מעשיהם של שאר חברינו וחברותינו יבואו בספר חלקת
השדה. (תמול שלשום, שם, עמ' 607).

ארץ החלומות היא מחוץ לשורת העלילה החושפת את השכול ואת כשלונו
של הגיבור כאן וביצירות אחרות. גם הרבסט, גיבור הרומאן שירה, אינו מקדיש רוב
ימותיו לענין הציוני אלא לקברות המלכים בביזנטיון הרחוקים מן הציונות כרחוק
ביזנטיון מכפר אחינעם.

ה

ואולי כאן המקום להעיר שיש להתבונן בכלל יצירתו של עגנון, כדי להאזין
לפוליפוניות של השקפותיו החברתיות. אין עגנון מדבר בקול אחד, אלא בקולות
רבים ומגוונים, ואין יצירתו עשויה מקשה אחת אלא מתבוננת בהשקפות העולם
שרוחו בדורותיו מנקודות-ראות שונות.

בשנת 1939 יצא הרומאן החברתי החשוב ביותר של עגנון, אורח נטה ללון.
הגיבור הראשי של רומאן זה הוא המספר-הגיבור המגיע מארץ ישראל לגולה הדוויה
(וכאן נאמרים הדברים כפשוטם) לעיירת מולדתו-שבוש. הוא נתקל שם באנשים
שחזרו אליה (כירוחם חופשי מארץ ישראל, וממקומות אחרים) וברבים המבקשים
לנטוש אותה (קבוצת החלוצים המשתוקקת לעלות לארץ ישראל). מי שמייצג את
הגולה המתייסרת יותר מכל אדם אחר הוא דניאל ב"ח, שרגל אחת שלו תותבת,
משום שאבד את רגלו במעשה רע, דניאל ב"ח הוא מעין בן-זוג רחוק לירוחם שעלה
לארץ ישראל ונהרג על ידי ערבים ברמת רחל. דניאל ב"ח כופר באידאל הציוני
ובמשמעות של כל אידאל, שאנשים חיים למענו או מתים בעטיו:

על מה אנו מסיחים ועל מה אין אנו מסיחים. על דברים שמסיחים בהם, בין שהם מן
הדברים שאדם משעבד אותם לצרכו, בין שהם מן הדברים שמשעבדים את האדם
לצרכם. פעם אחת נתגלגלו הדברים על ארץ ישראל, אמר דניאל ב"ח, משבח אני את
הזקנים שעולים לארץ ישראל למות שם, לא כאותם צעירים שהולכים לעשות שם
חיים, שחיהם אינם אלא קפנדריא למיתתם. אמרתי לו, וכי כאן אתם חיים לעולם?
אמר מר ב"ח, כאן אדם חי בלא פרוגרמא ואדם מת בלא פרוגרמא.

ואמר מר ב"ח, קדושת אלה, קדושת החיים וקדושת העבודה וקדושת המיתה שאתם
דורשים איני יודע מה הן. מה קדושה יש בחיים או בעבודה או במיתה. אדם חי ועובד
ומת. וכי ברירה יש בידו שלא יהיה ולא יעבוד ולא ימות. (אורה נטה ללון, ת"א, 1960
עמ' 347).⁶

זו השקפה סקפטית למדי על אותם ערכים שברל וברנר, רופין, הרב קוק וא.ד.
גורדון הפליגו בשבחם. מנקודת-ראותו של אדם שעבר שבעה מדורי גהינום של
מלחמת העולם הראשונה אין לכל האידאולוגיות הללו משמעות כל שהיא. מה

שנותר זו האקסיסטנציה הערומה של האדם החד־פעמי הניצב ערום וערייה בעולם חסר רחמים ("אדם שכמותי דין שהוא חי ואינו צריך לדון על חיי אחרים", שם). בין הקולות השונים המאירים את האידאולוגיה הציונית, זהו קול חשוב מאד, משום שהמחבר מנסת יחס חיובי מאד של הנמקן אל הדמות. אין זו דמות צינית, מוקצה מחמת ציניותה, אלא דמות סקפטית ידועת־סבל שלדבריה יש משקל רב בפוליפוניה הרב־קולית של הרומאן. המחבר מתייחס, איפוא, באמצעות הגיבור במידה מסויימת של אירוניה סקפטית אל הרעיון הציוני ודבריו של גיבור זה נתמכים על ידי מעשיו ודבריו של גיבור־חיובי אחר שנתאכזב מן המעשים שנעשו תחת שימשה של ארץ ישראל – ירוחם חופשי. שני הקולות הללו הם ערות מובהקת לכך, שהמחבר מתבונן באידאלים ציוניים חיוביים ביותר (קדושת הארץ וקדושת העבודה) גם מנקודת־מבט סקפטית למדי.

ו.

אין למחבר שמץ של פקפוק, משהוא בא לטפל בציונות שבגולה, שפחה בפרוגרמא ואין בין הפרוגרמא למעשים אלא מלים ומלים בלבד. אפשר כמעט לאמר שאין דבר שהמחבר מתעב יותר מאותם ציונים יפיה־נפש, שרוממות הפרוגרמא בפיהם אך מעשיהם ריקים ומרוקנים מכל תוכן. נובלה שלמה הוקדשה לעיצוב סאטירי של הקבוצות הציוניות הנוודות מעיירה להציל יהודים מפוגרום אך הדברים נתישבו באותה עיירה, פיטשיריץ, כדברי נשיא אגודת הסטודנטים, זיגמונד דייכסיל: "מעז יצא מתוק. באנו לשם פרעות ולבסוף נשף חשק". הכוונה לנובלה **בנערינו ובזקנינו**, שנדפסה מוקדם למדי,⁷ והיא ביטוי מובהק ליחסו של המחבר אל בעלי 'פרוגרמא' ציונית הרחוקים מעולם העשייה:

"מרומו ומנושא היה האידאל הציוני ורחוק מעולם העשייה". (אורה נטה ללון, 1690, עמ' 101)⁷ האידאה הרגולטיבית של הציונות החלוצית המגשימה והממשות הציונית של ציונות הדיבורים הם שני הקצוות בעולמו של המחבר. הממשות הציונית תוארה, למשל, בתמוּל שלשום בעיצוב סטירי של מעמד חדר הביליירד הציוני שאליו נכנס הציוני התם, יצחק קומר לפני שעלה לארץ "לבנות ולהבנות בה":

וכשנתערר לבם של מנהיגינו וראשינו על ידו של יצחק חברנו אמרו לו, אפשר שאף הם יעלו לראות מה נעשה שם בפלסטינא. באותם הימים רגילים היו הציונים לקרוא לארץ־ישראל פלסטינא, ולכשיבואו לשם לפלסטינא יבואו לבקר אותו ויצטלמו עמו כשהוא הולך אחרי המחרשה. כמה היה יצחק שמח ששיווה לעצמנו שהוא עומד בין מנהיגינו וראשינו והצלם מצלם אותם כאחד. כבוד זה אפילו ענוותן שבענותנים אינו בורח ממנו. (תמוּל שלשום, שם, עמ' 17).

אין ספק "שמנהיגינו וראשינו" הוארו באור אירוני ושהמחבר מעדיף את יצחק התם על ראשי הציונים, שאין בהם מתוס. בין שתי הקצוות הללו מתגלה יחסו הדו-משמעי של המחבר אל גווני הקשת שבין שתי הקצוות. הקצה האחד כולו חייב והקצה האחר כולו זכאי וכל שבינתים הוא לעתים קרובות מוכה שכול וכשלון אבל מעורר אהדה.

ז.

כל מה שנאמר כאן מתאר את צבעי הקשת ביחסו של המחבר אל גוונים שונים של ההשקפה הציונית ושל גיבורי הציונות, אך אין הדברים מתארים את יחסו הכולל אל ההווה הציונית – מקומו ותפקידו של האדם היהודי בארץ הישנה-החדשה, כאן השאלות הן נכבדות יותר והן עוסקות בבעיות היסטוריוסופיות עקרוניות ורב-משמעיות: האם יש משמעות לשיבתו של האדם היהודי לארץ ישראל, האם אין זו קארץ שבה תתגשם התקווה של "פה תהי השכינה שורה"? האם מסוגל האדם היהודי, שיש לו קשרים להווה אחרת ולתרבות אחרת, להכות שרשים בארץ זאת? האם יש תקווה ושארית לארץ זו החדשה-ישנה, הנוצרת על ידי אומה שאינה מוכנה אולי, עדיין לממש את חלומותיה?⁸

שאלות מעין אלה משתמעות מיצירות שונות כגון **עגונות**, **שבועת אמונים**, **עידו ועינים**, **עד עולם וכיסוי הדם** שנכתבו בתקופות שונות מאד ביצירתו משנת 1908 (עגונות) ועד לימיו האחרונים (כיסוי הדם).

כל היצירות שהוזכרו כאן מתארות את הקיום היהודי בארץ ישראל כישות פרובלמטית מאד, הן מצד הקיום הפסיכולוגי של העולם כיחידים ברשות הרבים והן מצד הקיום ההיסטורי של הקבוצה החברתית כקבוצה.

בשתי היצירות הראשונות הוצגה כבעיה יכולתם של הצעירים העולים להכות שרשים בארץ החדשה כשהם עדיין קשורים בחבלי-קסם פסיכולוגיים לעולם של אתמול ואל העולם שמעבר לים. יחזקאל (אחד משני הגבורים העיקריים בעגונות) ויעקב רכניץ (הגבור של שבועת אמונים) הם במזרח ולפם בסוף מערב. יחזקאל אינו יכול להשתחרר מעברו ומזיקתו לאהובתו האמיתית, שהשאיר אחריו בגולה ואינו מסוגל להתערות בארץ והרי הוא נשאר קרח מכאן ומכאן. זוהי נפש עגונה המהלכת בעולם כרוח ערטילאית חסרת שרשים.⁹

יעקב רכניץ אינו מגיע ארצה כחלוץ אלא כמי שמבקש לעסוק במדע האצות

8 עיסוק "אוטופיסטי" בנושא הציוני, שיש בו לעתים קרובות למעלה מקורט של אירוניה בסיפורים: מעשה העז, מאויב לאוהב, ותחת העץ.

9 ולנושא זה עיין: א. גולן, הסיפור עגונות והעליה השנייה, 'אמונים', לב, ג (תשל"א), עמ' 215-223.

ומלמד לפרנסתו לטינית לבנות עשירי יפו. שש עלמות מקיפות אותו וכל אחת מהן וכולן יחד מנסות לפתותו שיבחר ביניהן, אך הוא קשור קשר של קסמים לנערה שביעית, יפיפה נרדמת שמקומה והווייתה בארץ הולדתו. משנטשה והגיע לארץ ישראל מגיעה היא אליו ומונעת ממנו לבוא במגע כל שהוא עם שש הנערות. כשהללו מחליטות להתחרות ביניהן על חסדיו במירוץ של שליחות, מנצחת זו שאינה נמנית אליהן ומרחיקה אותן ממנו. שושנה היא דמות הקשורה לבית אהרליך האירופי. היא שהתה זמן־מה באפריקי ועתה שרוייה היא בארץ ישראל בשינה נצחית. למרות חוסר חיוניותה אין הגיבור מסוגל להשתחרר ממנה. הגיבור אינו מכה שרשים ארוטיים או חברתיים בארץ. הסיפור מסתיים ברמו שהוא עומד לגלות מחמת מקצועו לארצות־הברית. אם גיבור זה מייצג את בית יעקב, הרי שושנת יעקב לא צהלה ולא שמחה. העולים הצעירים שהביאו עמם שבועת אמונים להווייה אחרת, אינם מסוגלים להתערות בארץ החדשה, משום שהתערות חדשים פירושה בגידה בהווייה הישנה. שכינת האהבה והשלמות הנפשית לא תשרור בארץ ישראל משום ששכינתא בגלותא והעולים לא הצליחו בעצם להחזירה לארץ ישראל. היא אמנם קיימת כאן כרוח ערטילאית אבל אינה מסוגלת להתממש כאן כדמות חייה וממשית¹⁰. אבל גם הארץ כהווייה חברתית הוארה באור דו־משמעי למדי: זהו המקלט הניסי לכל יוצאיה ושביה.

הגיבור באורח נטה ללון זה שבעד הנה יצאו ממנה לארצות הגולה העומדות בפני חורבן והרס, על מנת לחזור אליה. הסיכוי לשוב אליה מאפשר סיומים חיוביים של עלילות קטסטרופליות [חורבן הגלות]. הציוניות נתפסת כמין עוגן־הצלה או עיר מקלט בעולם יהודי מתערער ומתמוטט, אך 'ארץ החסות' עצמה העמדה בכמה סיפורים בסימן שאלה.

כפי שציין עדי צמח בצדק, הסיפורים עידו ועינם ועד עולם הם סיפורים היסטוריוסופיים שענינם העיקרי הוא עתידו של הקיום היהודי בארץ ישראל¹¹. עידו ועינם הוא סיפור, שאפשר לפרשו כסיפור על שיבוש היחסים בין עבר להווה, בין שפת הסתרים של עולם האמונה לבין שפת המדע של עולם החכמה. משפחת גרייפנבך יוצאת מן הארץ על מנת לנוח מיגיעת הארץ, גמזו הביא את גמולה לארץ ישראל כדי לביית אותה בתוך ההווה הירושלמי של שנות הארבעים (תקופת העוצר בשנים האחרונות של המנדט).

10 Shaked, Portrait of the Emigrant as a Young Neurotic, Prooftexts.

11 עדי צמח, על התפיסה ההיסטוריוסופית בשנים מסיפוריו המאוחרים של ענגון (עידו ועינם ועד עולם), 'הספרות' א' 1968, עמ' 378-385.

הפירוש של צמח לסיפורים אלה שונה משלי, אבל הנחת היסוד שלו שיש לסיפורים משמעות היסטוריוסופית חשובה בעיני.

לא גמזו ולא גינת מצליחים לביית דמות חלומית זו שברומה לשושנה [שבועת אמונים] אינה מוצאת את מקומה בארץ ישראל של מטה. אם יש שהשוו (או ניסו להשוות) בין גמולה לבין דמות השכינה המיסטית¹², הרי תשובתו של הסיפור לשאלה – הפה תהי השכינה שורה? היא תשובה שלילית. המיזוג המיסטי בין אלה המנסים להביא את העבר הרחוק (והמרחב בסיפור זה מקבל מימד של זמן) לבין ההווה אינו מצליח. ההווייה נשארת ריקה ומרוקנת והמחבר אינו נוטה להאמין בהשלמתו של התהליך הציוני מתהליך פיסוי לתהליך רוחני, הלכה למעשה מאשר עידו ועינם מה שהעלה כבר בעגונות. הנפשות הפועלות בארץ חמדת האבות הן נפשות עגונות וההווייה נוצרת כאן היא הווייה עגונה, משום שאינה מסוגלת למוג בין עולם הרוח ששורשיו בגלות לבין העולם הארצי בארץ ישראל.

הסיפור עד עולם מתאר קבוצה חברתית של מצורעי עולם המתנחמת בקריאת ספר המוקדש לזכרה של עיר שנחרבה [גמולידתא]. הגבור הראש [עדיאל עמוה] שחיבר ספר, המנסה לשחזר זכרה של אותה עיר, מוותר על כבוד ופרסום ומחליט להמלט מהבלי העולם הזה ולחיות עם אותם מצורעים שהספר הוא בעל משמעות ממשית לקיומם. לא קשה לזהות את המצורעים הפליטים העומדים מחוץ להיסטוריה, כשם שאין קושי לזהות את העולם, שבתוכו פועל הגיבור והעומד בניגוד לעולם האוטנטי-טראגי של המצורעים.

העימות הוא בין הווייה יהודית מודרנית משוחזרת, המתייחסת אל העבר כאל מושא של מחקר, לבין הווייה יהודית שונה שעברה הוא מקור של נחמה טראגית¹³ המחבר בוחר בהווייה האחרונה. בחירה שיש לה משמעות היסטוריוסופית מרחיקת לכת. מכל מקום אין זו בחירה ציונית מובהקת וכל ההווייה היהודית המודרנית העמדה כאן בסימן שאלה.

החזון הקשה ביותר לסיכוי הציוני מסתבר מתוך הסיפור כיסוי הדם, שפורסם לאחר מותו של מחברו בקובץ לפנים מן החומה, והוא וודאי אחד מן הפירושים הקשים ביותר ליהדות בת-דורנו והחושף בצורה ביקורתית ביותר את היהדות המודרנית ואת אופייה החברתי עד לתקופת השואה ואחרי השואה. בסיפור זה אין עגנון דן לכף זכות קבוצה כל-שהיא או אתר כל-שהוא ביהדות בת-זמננו.

זהו סיפור היסטוריוסופי המקיף את יהדות אירופה, ארצות-הברית וארץ

12 מ. טוכנר, פשר עידו ועינם, פשר עגנון, ת"א, 1968, ביחוד עמ' 109-114.

13 הנ"ל, פשר עד עולם, שם, עמ' 123-152. טוכנר פותח את מאמרו בויכוח עם מאמר שלי על סיפור זה שנדפס ב"הארץ" ב9 ביולי 1957. הוא דוחה את פירושי ומנסה פירוש משלו המבוסס בעיקר על מחקר אינטרטקסטואלי ועל אלגוריוציות המבוססות על מחקר זה. מאז טוכנר (ולפניו) נתפרסמו פירושים רבים לסיפור זה כגון אלה של ג. מוקד, ב. קורצווייל, ה. ברזל, ש. צוקר, ח. ברנדווין ואחרים.

ישראל ואת הדור האחרון בתולדות ישראל מן השנים שקדמו למלחמת העולם הראשונה ועד לשנים שלאחר מלחמת השחרור¹⁴.

אין טעם להִקְנֵס לְכָל פרטי הסיפור ששני גיבוריו, אדולף (!) היהודי והלל וקרוביהם הם נציגים מובהקים של יהודים, שאפשר לִכְנוֹתם גיבורי דורנו. מה שחשוב להזכיר הוא ששני הגיבורים הם קרבנות של הווייה היהודית לא פחות מאשר של התנאים החיצוניים של ההיסטוריה היהודית בדורות האחרונים. הלל הוא קרבן של מלחמת כל בכל בקהילות היהודית בפולין והוא קרבן של מלחמת ההשרדות הכלכלית של יהודי אמריקה המתנהלת לה לאיטה ולהנאתה בזמן שנשחטת יהדות אירופה. הלל משמש כשוחט אצל 'בעלת בית' יהודיה באמריקה התובעת ממנו פריון עבודה גדול ככל האפשר, בזמן ש"פריון של הגרמנים" ברצח יהודים הגיע לשיאו. בעקבות לחצה של בעלת הבית נכרתת רגלו של הלל, המאבד אחר כך את רגלו התותבת בארץ ישראל והיא מוחלפת שם ברגל של עץ פחותה ממנה.

גם כסף המועבר לארץ ישראל כמענק לשרידי פליטה בני עירו של עשיר יהודי אמריקאי מופחת והולך ואדולף (ששמו מעיד על מהותו היהודית-לא-יהודית הדור-משמעית), שהגיע ארצה הוא האחרון לבני עיירתו, המבקש להשאיר לאחד מבני משפחתו האחרונים את המורשת האחרונה שלו – הקוף, התוכי ותיבת הנגינה (סמלים של הצועני-היהודי הנצחי). גם מורשת זו אינו יכול להנחיל, משום שהבן, שהוא שריד אחרון לעיירה שלמה שהושמדה בשואה נמצא גם הוא במצב ללא מוצא:

איני זוכר אם הזכרתי את בן אחותו של אדולף בן עיר אחת שכל יושביה היהודים נהרגו על ידי היטלר, אחד מהם לא נותר, ואלו שהלכו לארץ ישראל מהם מתו ברעב בימות המלחמה הראשונה, מהם נהרגו על ידי פגזים של ערביים בימי כיבוש הארץ. היתה לו אדולף אחות אחת שנישאה בזיווג שני למורה עברי וילדה לו בן. מת אבי הבן, היינו בעל אחותו והניחה בלא כלום.

גידלה את הבן מתוך עוני מתוך עבודה קשה וכל פרוטה שחסכה הוציאה על חינוכו. כשהגדיל נכנס לתנועת הנוער ולבסוף עלה לארץ ישראל והבטיח לה לאמו שיעלה אותה. בא לארץ ישראל סמוך לימי מלחמת היהודים והערביים, נשתתף במלחמה ונפצע ונתרפא. אחר המלחמה הלך לקבוצה אחת ונעשה חורש בטרקטור. יום אחד עברו הסורים את הגבול ותפסוהו והוליכו אותו בשבי. מכאן ואילך לא שמעו עליו כלום — — — שכל העולם לא כדאי לו אחר שנהרגו כל קרוביו, רק בן אחותו שנשתייר מכל קרוביו הוא מחזיק אותו בחיים — — — גלל בן משתדל הוא אדולף

14 ג. שקד, כיסוי הדם כצוותאו החברתית של ש.י. עגנון, 'מאזנים', מה, ר' (סיון, תשל"ז) עמ' 113. ההשווה ה. וייס, פירוש לסיפור, כיסוי הדם של ש.י. עגנון, 'ביקורת ופרשנות', 10*9, (תשרי, תשל"ז) עמ' 159*117.

לחיות עד שיחזור בן אחותו מן השביה ויתן לו את תיבת הזמרה ואת הקוף ואת התוכי והם יתנו לו לחמו. (ביסוי הדם, לפני מן החומה, עמ' 95).

אדולף זה מת לבסוף לפני שראה את בן אחותו והלל נשאר בחיים בתקווה לראותו אי פעם ולהוריש לו אותה ירושה מוזרה. אין תקווה רבה שבן-האחות ינצל מן השביה ואם ינצל מן השביה הרי המורשת המורשת לו היא מקל הנדודים של הצועני הנצחי – לא טרקטור ועט או מעדר של שבי ציון שבאו לארץ לבנות ולהקנות בה, אלא סמלים צועניים של עם נודד שלא מצא מנוחה ונחלה. זהו חזון אפוקליפטי שאינו מעורר תקוות. סיפור של סופר שהחל "כשאר אחיו בני גאולתו" בשיר השירים ציוני וסיים בקהלת עגמומי. אם שיר השירים שלו היה גדוש בדברי ספקנות שבין השורות הרי גם ספר הקהלת הציוני של עגנון (ביסוי הדם) יש לו אי-אלו נקודות אור, כגון המעשה באותו בחור אמריקאי צעיר, הבא לארץ ישראל על מנת להשתלם בתורה. מכל מקום אין הדברים, כפי שהיה אומר עגנון, שמחים ואינם דברי ישועות ונחמות.

מי שהחל כאחד מאבותיה הספרותיים של העליה השניה וחשף את התקות והאכזבות של העולים הצעירים סיים כאחד מאלה שספק מאוכזבים ספק חוששים לגורלה של מדינת היהודים, כשחשש נורא כוסס בלבו, אם שבויה ישובון, ואם ישובון מן המלחמות שהם יוצאים אליהן, האם יעמוד בהם הכח לבנות ולהקנות ולא יחזרו ויטלו את מקל הנדודים.

זהו חזון קשה של סופר מזדקן, שחזה מבשרו את עלייתה והתמקשותה של הציונות וחושש בפני ההתבדות הכוללת של החזון, כשם שחשף בעבר התבדותן של תקוות גדולות לצד מימושן של הרבה תקוות קטנות. הוא ידע היטב, שהחיים והמות אינם בידי הפרוגרמא אלא בידי יכולתם המצומצמת מאד של בני אדם וכחו הנורא של הגורל, ששום פרוגרמא לא יכלה ולא יכולה להתמודד עמהם.

יחד עם זאת הקדיש את חייו לארץ ישראל ונקבר בה. בסוף ימיו היה דווקא מנאמני ארץ ישראל השלמה ושוב נוצרה אותה סתירה מוזרה, שהתייחסנו אליה בראשית דברינו, בין העמדה המודעת (הציונית הקיצונית!) של היוצר לבין גילויים של תהליכים ראשוניים (בלתי מודעים בחלקם), המפקקים בסיכווייה ועתידה, המתגלים ביצירותיו הבידיוניות.

החתום מעלה מקווה שכשם שנתברו תקוותיהם של נאיבים שהאמינו שהפרוגרמא והפרוגרמא בלבד תחולל נפלאות, תתבדה חרדתו של גדול סקפטיקני הספרות העברית בכל הדורות, שהאדם והגזירה עשויים להביא לחורבנה של אחת הפרוגרמות היפות בתולדות כל העמים.